

TARİX**UOT 39.391 / 687****ORUC BƏY BAYATIN KİTABINDA
MADDİ MƏDƏNİYYƏTƏ DAİR TƏSVİRLƏR****Ş.T.BÜNYADOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
Shirin_bunyard@mail.ru

Məqalə Oruc bəy Bayatın kitabındakı etnoqrafik məsələlərə - maddi mədəniyyətə dair təsvirlərə həsr olunmuşdur. Etnoqrafiya elminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müxtəlif araşdırmalar və ona işıq tutan zəngin materialların olması vacibdir. Azərbaycan xalqının orta əsrlər etnoqrafik irsini öyrənmək üçün ən maraqlı mənbələrdən biri də həmin dövrlərdə yazıb yaradan müəlliflərin elmə məlum olan əsərləridir. Belə əsərlərdən biri Oruc bəy Bayatın yazdığı kitabdır. Əsər öz zamanına görə Şərqi tarixinə həsr olunmuş nadir incilərdən biri hesab edilirdi. Oruc bəy Bayatın kitabında müəllifin bilavasitə şahidi olduğu hadisələrin təsvir olunması və burada atasından öyrəndikləri əsasında verilən maraqlı məlumatlar əsərin elmi məziyyətini daha da artırır. Bu cür təsvirlər məhz onun əsərində yer almaqdadır.

Açar sözlər: Oruc bəy Bayat, etnoqrafiya, orta əsr, maddi mədəniyyət, məişət.

Oruc bəy Bayat Avropada Don Xuan və ya Don Juan adı ilə tanınan Azərbaycan əsilli bir şəxsiyyətdir. Onun 1560 və ya 1567-ci illərdə dünyaya gəldiyi güman edilir. Qızılbaşların bayat tayfasından olan və Səfəvi sarayında nüfuz sahibi kimi görkəmli yer tutan Sultanəli bəyin oğlu Oruc bəy Bayat atası kimi bir sıra döyüşlərdə iştirak etmişdir. Oruc bəy Bayat Səfəvi səfirinin katibi kimi İspaniyaya getmiş və ömrünün axırlarına kimi orada qalıb yaşamağı üstün tutmuşdur. Orada xristianlığı qəbul edən müəllifin kitabı 1604-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Qeyd edək ki, əsər zamanına görə Şərqi tarixinə həsr olunmuş nadir əsərlərdən biri hesab edilir.

Bayatlar türkdilli oğuz tayfalarından biridir. Onlar IX əsrin ikinci yarısında Azərbaycana gəlmişlər. Azərbaycan ərazisində müxtəlif bölgələrdə bir sıra kəndlər indi də bayat tayfalarının adını daşıyır. Bundan əlavə Qarabağda 1747-1748-ci illərdə Pənəhəli xan tərəfindən tikilməsinə fərman verilən Bayat qalası da onlarla əlaqədardır.

Oruc bəy təvazüdü uzaq olsa da, öz səyahətini Marko Polo və Magellanın səyahətləri ilə müqayisə edib (5, 244). Müəllifin məlum kitabında nəinki Azərbaycan xalqına dair, hətta səfər üstə rast gəldiyi digər xalqlar barədə də olduqca maraqlı məlumatlar yer almışdır.

Oruc bəyin öz əsərində etnoqrafik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə dair məlumatlara yer ayırması, orta əsrlərin maddi mədəniyyəti barədə müəyyən fikir söyləməyə imkan verir və tarixi-etnoqrafiya elmi cəhətdən böyük maraq doğurur. Belə məlumatların varlığı eyni zamanda təsvir olunan orta əsrlər dövrünün iqtisadi vəziyyətini dəyərləndirmək baxımından müəyyən qədər imkan yaradır. Bunlardan biri də müəllifin bəhs etdiyi təsərrüfatla bağlı məsələlər haqqındadır.

Müəllifin təsərrüfatla bağlı verdiyi məlumatlarından aydın olur ki, Səfəvilər dövlətinin bütün əyalətləri boyunca məhsuldar torpaqlarda o qədər məhsul becərilirdi ki, xüsusən arpa, buğda və düyü bolluq təşkil edirdi, Şiraz şəhəri bağlı-bağatlı ticarət mərkəzi kimi tanınırdı. Məhsuldar Qəzvin şəhərindən bəhs edərkən o, meyvə bağları və bostanların olduğunu qeyd edir. Orta əsrlərdə ipəkçiliyin ölkənin müxtəlif bölgələrində inkişaf etdiyi bir sıra mənbələrdən məlumdur. Bu barədə İsfahanda və Şamaxıda barama qurdu yetişdirildiyini deməklə, Oruc bəy Bayat da fikri təsdiqləyir (3, 27-28).

Təbii şəraitə uyğun olaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarının ayrı-ayrı şəhərlərində müxtəlif meyvələr yetişdirilirdi. Şirazın və torpağı məhsuldar olan Qəzvinin bağ və geniş bostanlarının, Təbrizdə meyvələrin çox olduğunu Oruc bəy Bayat başqa orta əsr müəllifləri kimi təsdiq etmişdir (3, 26-27, 29). Müəllif Şamaxı meşələrində isə çoxlu ov quşları və xüsusən də maral bol olduğunu deyir (3, 28). Bununla yanaşı, o göstərir ki, çayların sahillərində çoxsaylı su dəyirmanları mövcuddur (3, 33). O.Bayatın bunu söyləməsi xalqın təsərrüfat həyatında süni suvarma sisteminin əhəmiyyət kəsb etməsinə dəlalət edir. Xüsusən Araz çayının suvarmadakı rolunu müəllif yüksək qiymətləndirir (3, 105).

Əhalinin təsərrüfat həyatında mühüm rol oynayan maldarlıqdan bəhs edərkən O.Bayat belə yazır ki, qoyun sürüsü çoxdur, onlar ispan danaları boydadır və çəkisi ağırdır (3, 29). Bu qoyunların iri olmaları haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, tarixən Azərbaycanda qoyunçuluq təsərrüfatı daha çox inkişaf etmişdi. Bundan başqa Azərbaycan ərazisində dovşan və kəklik olduğunu söyləyən Oruc bəy həmçinin qeyd edir ki, meşədə vəhşi heyvanlar var, onları dağlıq yerlərdə, qumlu səhralarda görmək olar (3, 34).

Dəniz heyvanlarının dərisindən istifadə olunduğu haqqında da kitabda məlumatlar vardır. O.Bayat qeyd edir ki, balıqçılar suitilərin dərilərini əvvəlcə qurudaraq emal edirlər ki, zeytun yağı saxlamaqdan ötrü ondan istifadə etsinlər (3, 144). Təsədüfi deyildir ki, bu səpkili məlumat Əbdürrəşid Bakuvî tərəfindən də verilmişdir (2, 117).

Oruc bəy Bayatın orta əsrlərdə həm şimalda və həm də cənubda inkişaf etmiş müxtəlif şəhərlərin adlarını çəkməsi əhalinin say tərkibi, məşğuliyyəti və məskunlaşma dərəcəsi barədə fikir əldə etməyə qismən də olsa, imkan yaradır. Bu məlumatlar həm də şəhərsalma mədəniyyəti haqqında düşünməyə, karvan-sarayların, məscidlərin, hamamların və digər ictimai tikililərin olduğunu təsdiq etməyə kömək edir.

Maddi mədəniyyət ünsürləri olan yaşayış evləri ilə bağlı əsərdə verilən

təsvirlər də əhəmiyyət kəsb edir. Oruc bəy Bayat yazır ki, evlər əsasən daşdan tikilir, ağacdən olanlar da vardır. Lakin hamısının terrasabənzər damları və bağları var (3, 35). Şərqi dünyasında geniş yayılmış sırayı şəxsi evlərlə yanaşı, ictimai tikililərin mövcud olduğu bir gerçəklik idi. Məsələn, Oruc bəy Bayat təkəcə Qəzvin şəhərindən bəhs edərkən oranın 500 məscidini özünün saydığını göstərir (3, 27). Müəllif Lahicanda tikilən evlərin ağacdən olduğunu deyir, Heratda isə könulaçan bağlı-bağatlı evlərin varlığından bəhs edir. Bununla yanaşı, müəllif xatırladır ki, Lahicandakı ağacdən tikilən evlər dağlıq ərazidə yerləşdiyindən yaxşı qorunur (3, 28). Bundan əlavə Təbriz evlərinin yarı hissəsinin torpaq altında yerləşdiyini söyləyən O.Bayat onların əksəriyyətinin alçaq olduğunu deyir. Bəzi evlər isə bişmiş kərpicdən böyük olmayan hündürlikdə tikilir və gözəl xarici görkəmə malik olurlar (3, 111). Müəllifin torpaq altında yerləşən evlər barədə məlumatı onların qaradamlar olduğu ehtimalını irəli sürməyə əsas verir. Belə ənənəvi ev tipləri XX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində də mövcud olmuşdur.

Orta əsrlərdə şəhərlər cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan mərkəzlər idi. XVI yüzillikdə Azərbaycanda 30-dan çox şəhərin olduğu haqqında məlumat verən Oruc bəy Bayat bildirir ki, “onların arasında ən irisi Təbrizdir, türklər onu ələ keçirib dağıntıya məruz qoyanadək onun əhalisi 360 min nəfər olmuşdur”(3, 29). O, Şirvan şəhərlərindən bəhs edərkən “Şirvan əhalisinin 15 şəhərdə cəmləndiyini” qeyd edir və “Şamaxıda 225 min nəfərin yaşadığını” göstərirdi (3, 28).

Müəllif təkəcə İsfahan şəhərində 600-dən artıq karvansarayın, 300 hamamın və 10000 dükanın olduğunu söyləyir (3, 27). İsfahan 100 darvaza şəhəri kimi Strabon tərəfindən qeyd edilir. Xüsusi evlərdə ucalan qüllələrin sayına görə 100 ev hələ də vardır. Ən yüksək olanı isə şah tövləsinin yanındakı qüllədir. Onun yuxarı hissəsi qeyri-adi materialdan - şah Təhmasibin sürək ovu zamanı ovladığı 30 000 maralın sümüyündən düzəldilmişdir.

Yüksək mövqə sahibinə məxsus saraylar daha fərqli quruluşa malik olurdu. Hətta O.Bayat sarayın daxili divarlarının şəkillərlə bəzədilməsini göstərmişdir. O qeyd edir ki, divarlarda xalçalar yoxdur, lakin döşəmənin üzərində xalı adlanan bahalı xalçalar sərilmişdir (3, 32-33). Evlərin divarlarının şəkillərlə bəzədilməsi ənənəsi hələ qədimlərdən mövcud idi. Belə məlumat dahi Nizami Gəncəvi tərəfindən də verilmişdir. Deməli, divarlara rəsmlərin çəkilməsi bir ənənə olaraq daha əvvəlki zamanlara aiddir. Müəllif sözlərinə onu da əlavə edir ki, yemək boşqabları bütün müsəlmanlarda olduğu kimi yerdə qoyulur, ona görə də evə daxil olarkən ayaqqabılar qapının ağzında çıxarılır (3, 33). Bu orta əsrlərdə şərq ölkələrinin əksəriyyətində hündür masaların olmadığını göstərir.

Başqa tarixi məxəzlər kimi Oruc bəy Bayatın məlumatlarından da aydın olur ki, Səfəvi dövləti ilə Hindistan arasında ticarət əlaqələri saxlanılırdı. Əsərdə tafta adlı ipək parça növünün olduğu qeyd edilir. Bundan əlavə müəllif kətan və muslin adlı parça növlərinin Hindistandan gətirildiyini göstərir. O, bu

parçaların olduqca nazik olduğunu söyləyir (3, 33). Bu deyilənlər uzun əsrlərə dayanan ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu bir daha təsdiq edir. İsfahanın ətraf əyalətlərində barama qurdu saxlanılır ki, ondan da gözəl ipək parçalar toxunur (3, 27). Məlumdur ki, orta əsrlərdə ipək parçaların şöhrəti xarici ölkələrə yayılmışdı. Elə bu səbəbdən də orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində, xüsusən Səfəvilər zamanında səfərdə olmuş xarici müəlliflərin hesabat xarakterli məlumatlarından onların daha çox ipəklə maraqlandıqları məlum olur (4).

Maddi mədəniyyət elementi kimi geyimlərlə bağlı maraqlı təsvirlər əsərdə yer almaqdadır. Belə ki, O.Bayat belə bir faktı təsdiqləyir ki, varlı əyanların geyimləri sadə adamların geyimlərindən fərqlənirdi. Varlılar başına 12 xəttlə bəzədilmiş çalma qoyur, çünki bu qərarı I Şah İsmayıl verib. Bu cür baş örtüsü tac adlanırdı. Sufi kəlməsinin suf, yəni yun və ya pambıq sözündən götürüldüyünü qeyd edən müəllif sufilərin I Şah İsmayıl tərəfindən qəbul edilən başlarına qoyduqları qırmızı rəngli 12 zolaqlı papağın «isna əşəri» (ərəbcə 12-ni bildirən) adlandığını söyləyir (3, 69). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu cür papaqlar miniatür sənəti nümunələrində də öz təsvirini tapmışdır.

Qeyd edək ki, Şeyx Heydərdən etibarən 12 imamı simgələyən 12 zolaqdan ibarət tac qoyulması və qırmızı rəngli qurşağın bağlanması ənənəsi səfəvilər arasında geniş yayılmağa başlayır və bu dövrdən onlar qızılbaşlar adlandırılmağa başlanılır (1, 149). XVI əsrdə Təhmasib «şah başına çalmadan papaq qoyur. Bu papaq başdan ayağa parça ilə sarınmışdır. Beləliklə, bu çalmanı hədiyyə kimi alanların hamısı onu 3 və ya 4 gün belə qoyur, sonra isə onu başqa cür bağlayırlar. Onlar bu cür bağlama üsulunu «Şah dəstarı» adlandırırlar. Üskü seyidləri, eləcə də Qazi Cahan, şahın qardaşları və qorçilər başlarına şahın qoyduğu tacdan qoyurlar. Şahın özü verməyincə, onlardan heç kim məxmər tac, qızıl kəmə, qızıl mehtərə (çiyindən asılan su qabı - Ş.B.), başlarında lələklər, qızıl qınlı qılinc gəzdirə bilməzdilər. Şah həmişə bütün bu şeyləri buna layiq olana bağışlayır.» Deməli, yüksək təbəqənin geyiminə təsir göstərən amillər də var olmuşdur. Belə ki, şah nəinki dövlət işlərinin həllinə, eynilə öz əhatəsinin geyimlərinə də müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. Müəllif ümumən paltarların müxtəlif rəngli materiallardan tikildiyini söyləyir. O, sözlərinə onu da əlavə edir ki, çox ucuz olduğuna görə hamı ipək geyinir (3, 33). Bu ölkədə ipəkçiliyin, xüsusilə geniş yayıldığına dəlalət edir. O.Bayat yazır ki, öküz dərisindən tikilmiş xüsusi növ ayaqqabı çarıq adı ilə məşhurdur (3, 130). Çarıqlar ən yayılmış ayaq geyimi olmuşdur.

Zəmanəsinin döyüşçülərinin xarici görkəmini təsvir edərkən müəllif onların silahının qılinc və qalxandan ibarət olduğunu, dəmir dəbilqədən istifadə etdiklərini söyləyir. Dəmir zireh geyimləri ölkənin hər yerində o qədər istehsal olunur ki, hətta Moskvaya belə ixrac edilir (3, 34). Müəllifin bu qeydi Moskva ilə ticarət əlaqələrinin varlığına işarədir. Bu, həmçinin onu da göstərir ki, orta əsrlərdə metalışləmə və onun bir sahəsi olmaqla silahsızlıq xüsusi rola malik olmaqla əsas sənət sayılırdı.

Oruc bəy Bayatın şahın başı üstündə tutulan çətirin günəş kimi bərq vu-

ran qiymətli daşlarla bəzədildiyindən bəhs etməsi maraqlıdır (3, 34). Burada sayəban nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, bütün şahlara məxsus olan əşyaların əksəriyyətində bu cür bəzək daşlarından istifadə edilirdi. Hətta şahlara məxsus at çullarının üzərindəki tikmələrdə müxtəlif bəzək elementlərinin olduğunu miniatür sənəti nümunələrindən də izləmək olur.

Maddi mədəniyyətin digər ünsürlərindən biri olan yeməklərin haqqında qismən də olsa, məlumat vardır. Azərbaycan xalqının süfrəsində ən çox işlənən heyvan əti əsasən dana və qoyun ətidir. Oruc bəy Bayat da bu xüsusda qeyd edir ki, qidalanmada ən əsas istifadə olunan dana və qoyun ətidir, maral əti isə yüksək qiymətləndirilir (3, 34). Əlbəttə, süfrələrimizin bəzəyi olan çoxçeşidli yemək növləri haqqında məlumat vermək onun əsas qayəsi olmadığından, müəllif ətraflı izahdan yan keçmişdir.

Əhalinin məişətində nəqliyyat vasitələri xüsusi yer tutur. Oruc bəy Bayat qeyd edir ki, səyahəti dövələrdə etmək olar, lakin burada atlar daha çoxdur. Onların dərisi yaxşıdır və İspaniyadakı Əndəlus atlarına bənzəyirlər. Adətən atlar otuz saat qidasız hərəkət edə bilirlər, hərbi yürüşlərdə isə fasiləsiz olaraq qaça bilirlər (3, 34). Dəvələrin nəqliyyat vasitəsi olduğu da qeyd edilən məlumatlar içərisindədir. Bu onu göstərir ki, orta əsrlərdə məişətdə atlardan dəvələrə nisbətən daha çox istifadə edilmişdir.

Beləliklə, orta əsr tarixi etnoqrafiya baxımından bir mənbə sayılan Oruc bəy Bayatın kitabında təsərrüfat sahələri, maddi mədəniyyətin digər elementləri barədə toplanan material dövrün etnoqrafik mənzərəsini özünəməxsus şəkildə canlandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətəinin Ömür Yolu Miniaturalarda. Bakı: Işıq, 1981, 45 s.
2. Bakıvi Ə. Təlxis əl-Asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar (Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri). Bakı: Şur, 1992, 176 s.
3. Книга Орудж-бека Байата–Дон Жуана Персидского (Историко-географический трактат). Баку: Язычы, 1988, 216 с.
4. Путешественники об Азербайджане т. 1. Баку: АН Азерб ССР, 1961, 500 с.
5. Qasar Ç. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri (qədim və orta əsrlər). Bakı: Nicat, 1997, 304 s.

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА В КНИГЕ ОРУДЖ БЕКА БАЯТА

Ш.Т.БУНЯТОВА

РЕЗЮМЕ

Орудж-бек Байат родился 1560-ом или 1567-ом году. Происходил он родом от баятской племени кызылбашей. Книга Орудж-бека Байата–Дон Жуана Персидского (Историко-географический трактат) является одним из самых интересных источников для изучения этнографического наследия азербайджанского народа в средние века. Книга была уникальна для своего времени.

В этой книге собраны важные материалы о средневековье, которые имеют боль-

шое значение с точки зрения этнографической науки азербайджанского народа. Автор и его отец Султанали бек были свидетелями разных событий, о которых Орудж-бек Байат описал в своем произведении и это делает его книгу еще более ценным и достоверным.

В книге отражены разные элементы материальной культуры азербайджанского народа. В книге можно найти сведения и о других народах. В этой статье изложены материалы по этнографии нашего народа.

Ключевые слова: Орудж-бек Байат, этнография, средние века, материальная культура, быт.

MATERIAL CULTURE IN THE BOOK OF ORUDJ BEY BAYAT

Sh.T.BUNYADOVA

SUMMARY

Oruj Bek Bayat was born either in 1560 or in 1567. He came originally from Bayats' Qizilbash tribe. The book Persian Don Juan by Oruj Bek Bayat (Historical and geographical treatise) is one of the most interesting sources for the study of the ethnographic heritage of the Azerbaijani people in the Middle Ages. The book was unique for its time.

This book contains important materials about the Middle Ages, which are important from the point of view of ethnography of the Azerbaijani people. The author and his father Sultanali bey witnessed different events, which Oruj Bey Bayat described in his work, and this makes the book even more valuable and significant.

The book reflects the different elements of the Azerbaijani culture. In the book you will find information about other nations. The article studies the materials on the ethnography of our people in the book.

Key words: Orudj Bey Bayat, ethnography, Middle Ages, material culture, way of life.